

УДК 327

ДЕМОКРАТІЯ: ДОСВІД І ПОГЛЯД В МАЙБУТНЄ

Мотрен С. М.

аспірант кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розглядаються амбівалентні аспекти сприйняття та означення демократичної форми суспільного устрою. Акценти поставлено на співставленні сильних і слабких сторін рефлексії демократії. Дано короткий огляд історії розгортання демократії в світі. Автор подає своє бачення майбутнього демократичної політичної моделі, на основі чинників, що забезпечують істотні переваги демократії, порівняно з іншими видами політичного режиму, та здатні, на його думку, спричинитись до побудови глобального демократичного порядку.

The article discusses features of ambivalence in understanding and treating the democratic social structure. Accents are put on comparing the strong and weak points of democracy's reflection. A brief overview of gradual practicing democracy in the world is given. The author shares with his opinion about the future of democratic political model relying on the aspects which he thinks give the benefits to democracy enabling her to turn into global form of social order.

В статье рассматриваются амбивалентные аспекты восприятия и определения демократической формы общественного устройства. Акценты поставлены на сравнения сильных и слабых сторон рефлексии демократии. Дан короткий обзор истории распространения демократии в мире. Автор предлагает свой взгляд на будущее демократии, имея в виду факторы, обеспечивающие существенные преимущества демократии, в сравнении с другими видами политического режима, которые способны, по его мнению, обеспечить становление глобального политического устройства.

Ключові слова: демократія, інституціональна модель, конституційний лібералізм, глобальний суспільний порядок.

Модерна демократія зародилася у XVIII ст. Та надто помалу знаходила практичне втілення як в наступному XIX столітті, так і у XX, коли ледь не загинула. Витримавши жорстке протиборство з тоталітарним нацизмом і комунізмом, ще й після цього залишалася вразливою і зневаженою. Лише в середині 80-х рр. в думках і в діях багатьох, в поглядах теоретиків, на рівні масових почуттів та в оголошених намірах керівників відбулися значні зміни на її користь [4; 11].

Цю думку Ж.-Ф. Ревеля розвиває Р. Далл. Сьогодні ідея демократії, вважає він, отримала загальне визнання. Більшість режимів претендують на право називатися демократичними. Навіть диктатори наполягають на тому, що їхній різновид правління – необхідна ланка на шляху до повної демократії [1; 8].

Однак, додає Р. Далл, - «те, що ми розуміємо під демократією, далеко не рівнозначне тому, що під нею розуміли Перикл і афіняни» [1; 9].

Древньогрецькі, римські, середньовічні і ренесансні трактування, пише науковець, змішалися із пізнішими поглядами, утворивши цікаву суміш теорій з їх практичними додатками, що часто суперечать одна одній. Більш того, прискіпливий погляд на демократичні устремління виявить значну кількість проблем, для яких не знайдеться однозначного вирішення.

Не всі визнають універсальну цінність демократії, як і її благотворний вплив на суспільство, зокрема й особистість. Адже вона вимагає від людини найвищого ступеня самосвідомості, спонукає її до активної творчої самореалізації, водночас з усвідомленням необхідності прислужитися спільному добру. Людині надається підтримка у формі різноманітних суспільних об'єднань, проте свій стержень вона має створити сама. Основне, що потрібно, – докласти зусиль, і не лише для себе, але й для зовсім сторонніх людей. Така перспектива далеко не всім повинна сподобатися. Хіба не краще розраховувати на турботу із-зовні, зобов'язати когось, аби про тебе подбав, усім забезпечив? Та й з якої статі окремих індівид має працювати задля когось, служити якомусь химерному спільному благу? Чом не спрямувати всі прибутки на себе, своє приватне становище? Егоїстичні устремління завжди були притаманні людським індивідам, як по одинці, так і в сукупності. Мабуть саме ця дихотомія розуміння явища «демократія» і відобразилася у тезі Вінстона Черчилля: «демократія – найгірша форма із правлень, проте кращого людство поки що нічого не придумало».

То що ж являє собою демократична модель суспільного устрою? І чому, попри всі її недоліки, демократія залишається бажаною?

Ліна Костенко в інавгураційній лекції, прочитаній студентам Національного університету «КІЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ» 1 вересня 1999 року, зазначила: демократія добра тим, що при ній не держава руйнує людину, а людина будує державу. І саму себе, і своє гідне життя, і гуманітарну ауру своєї нації [3; 14].

За жодної іншої форми правління людина не дістає стільки творчих можливостей, як за демократії. В її межах вона здатна найповніше проявити себе, найбільше посприяти благу інших. Обумовлено це тим, що демократія розглядає людину як суверенну істоту, не заперечує її самодостатності, індивідуальної самобутності. Власне межі демократичного простору є умовними, їх позначають раціонально встановлені норми в дусі Просвітництва. Особливо плідно креативність кожного може актуалізуватись у різних формах громадської діяльності.

Це спонукає людей прагнути демократичних цінностей, виборювати свободу з демократичними гаслами, з ними йти на вибори, сподіваючись на краще життя. Можливо саме тому навіть авторитарні за своєю суттю режими намагалися прищепити собі ярлик «демократичності», насправді, обмежуючи свободу слова, оголошуючи поза законом конкуренцію за публічні посади, як це, зокрема, мало місце в Німецькій Демократичній Республіці.

Безпрецедентному розповсюдженню в світі співчуття до демократичних ідей, на думку Р. Далла, передувала певна історична тривалість. Американський дослідник виділив три етапи перетворень в історії розвитку демократії. Перший сягає V ст. до н.е., коли в Античній Греції була практично втілена ідея правління більшості: - «люди здавна обмірковували таку форму суспільного устрою, за якого всі члени ставилися б одне до одного як до рівних в політичному плані, скоординовано здійснювали б політичну владу і володіли б всіма ресурсами, необхідними для самоуправління»[1; 7].

Дана форма політичного ладу, відзначає Р. Далл, перебувала на межі зникнення. Річ у тім, що її успішно використовувала лише незначна частина народів, реалізуючи демократичне правління в межах своїх держав-полісів. Пізніше демократичною моделлю скористалася Римська республіка. Знищена невдовзі Цезарем і Августом у Римі, вона відновилася аж за тисячу років в умовах італійських міст-держав доби Середньовіччя й Відродження.

Другий етап демократичних перетворень позначило утворення націй-держав, з поступовим перенесенням демократичної ідеї на ґрунт політичної системи вищого рівня. З сукупності інститутів цього складного утворення й сформувалася демократія у теперішньому розумінні.

Нині ж, в контексті глобалізації, відбувається третє демократичне перетворення. Його характеризують вдосконалення існуючих демократичних інститутів і практик, переосмислення наявних теоретичних напрацювань.

Від послідовної динаміки перетворювального процесу залежатиме майбутнє глобальної демократії.

Глобальний демократичний устрій, - роз'яснює Р. Зінтл, - це «не конкретний тип світового уряду, а радше світ демократичних урядів, що співпрацюють одне з одним» [6; 153].

При цьому, дослідник ставить ключові питання: якої політики слід чекати від такої співпраці держав? Чи буде це лише співробітництво, а чи матиме місце й конфлікт? А також якого значення набудуть влада і примус?

За вихідну ознаку, з'ясовуючи як функціонуватиме дане утворення, Р. Зінтл бере «співпрацю між демократичними країнами, які взаємно поважають одна одну як рівно суверенні» [6; 154].

Це, на його думку, основна умова, без реалізації якої концепція глобальної демократії не зможе розвиватися і втратить свій сенс. Адже кожна демократична країна, окрім інституційного мінімуму – виборності уряду на певний обмежений час шляхом вільних змагальних виборів – забезпечує ще й складові елементи верховенства права, які гарантують функціонування держави в правовому режимі.

У світі глобальної демократії, побудованому за таким принципом, зникне необхідність війн, оскільки «держави, котрі внутрішньо дотримуються верховенства права і взаємно визнають суверенність одна одної, не житимуть у Гоббсівських джунглях». Вони вирішуватимуть свої проблеми мирним шляхом – за допомогою угод, союзів, встановлення арбітражних органів [6; 154].

Втім, незважаючи на унікальні передумови, що склалися на користь глобальної демократії, її просування у третьому тисячолітті, на наш погляд, ускладниться численними

викликами як традиційними, що здавна супроводжують демократію, так і тими, що виникають у повсякденні.

Необхідність їх осмислення обґрунтовує Ф. Закарія, маючи на увазі негативні аспекти демократії, які, на жаль, рідко обговорюються і в результаті чого неможливо повноцінно їх усвідомити. Річ у тім, пояснює Ф. Закарія, що «говорити про це – значить накликати на себе критику: ви не йдете в ногу з часом; ...тим самим ми залишаємо без обговорення ту велику трансформацію, яка знаходиться в епіцентрі всього політичного, економічного і суспільного життя» [2; 5].

Однак обговорення проблем демократії не означає ствердження, що демократія «недобра сама по собі». В більшості випадків вона демонструвала дивовижні результати. Нікому не схочеться повернутися в часи, де було менше вибору, індивідуальних можливостей і самостійності.

Розходження у сприйнятті і ставленні до демократії, на нашу думку, спричинене недостатньо чітким розмежуванням суто технічної сторони даного явища – виборності уряду, з якісним його наповненням – ліберальною політикою, яку уряд здійснює. Це й зумовлює основну складність із усвідомленням смислу поняття «демократія».

Результативність демократичного врядування пов'язана із поєднанням цих двох сторін. Хоча демократія не передбачає цього за визначенням.

Ф. Закарія наводить приклади, що яскраво ілюструють, як дві сторони можуть розходитися. Тривалий час в засобах масової інформації панувала думка західних політиків, котрі підтримували ізраїльських керівників стосовно того, що в Палестинській автономії демократія відсутня. Проте Ясір Арафат, як і його наступник, чи не єдині в арабському світі лідери, котрі були обрані в процесі цілком відкритих виборів. Проблема ж Палестинської автономії виявилась у відсутності ліберального наповнення – свободи – у внутрішній і зовнішній політиці цієї держави.

Інший приклад. У 90-ті роки, з наближенням часу передачі Гонконгу Китаю, західні держави були стурбовані тим, що можуть порушитися традиції демократії в цій маленькій країні. Впродовж кількох десятиліть, на відміну від Китаю, уряд забезпечував тут громадянські свободи. Формально ж демократії в Гонконзі не було, натомість був досягнутий високий рівень лібералізму [2; 10].

Значення демократії як суспільного ідеалу невід'ємно пов'язане з ліберальними правами і свободами. Сама демократія – це лише спосіб формування влади, механізм її утворення. Те, що лежить в основі демократичності країни, - забезпечення ліберальних принципів в процесі здійснення влади: верховенство права, підзвітність керівників громадському сектору, об'єктивність висвітлення інформації, пошанування людської гідності.

Ф. Закарія називає це конституційним лібералізмом. Тут мається на увазі не механізм обрання уряду, а формування урядових цілей. Якщо вийти за рамки мінімальної вимоги – вільних і чесних виборів, - критерієм демократичності країни є забезпечення соціальних, політичних, економічних і релігійних прав, захист автономії і гідності індивіда від будь-яких форм насилля. Задля цього конституційний лібералізм підкреслює необхідність встановлення стримувань щодо державної влади, рівності всіх перед законом, неупередженості судів, відділення Церкви від держави.

Не у всіх країнах, аргументує дослідник, демократія поєднується з засадами лібералізму. Успішний досвід нерозривного поєднання належить майже виключно Заходу. Хоча навіть там демократія і лібералізм не завжди були партнерами. Лише в останні десятиліття демократія і свобода склали одне ціле західної політичної моделі.

У решті ж світу Ф. Закарія дедалі частіше вбачає розходження цих двох компонентів: «демократія розквітає, а свобода – ні» [2; 6].

Світ стає дедалі демократичнішим, якщо брати до уваги поширення в ньому виборчих процедур. Проте в більшості недемократичних країн вибори ненабагато покращують ситуацію. Зокрема, в арабських країнах після повалення диктатур постає загроза приходу до влади ще менш терпимих і більш реакційних режимів ніж ті, що були доти. Люди в арабському світі сильніше, ніж будь-коли відчувають, що позбавлені свобод. Через засоби масової комунікації їм стали доступними альтернативи до порівняння. В той же час демократія у країнах, які щойно набули її, часто перетворюється на бутафорію, викликає розчарування, здатне призвести до безпорядків, насилля і нових форм тиранії.

Найактуальнішим з питань в контексті демократизації арабських суспільств залишається проблема співвідношення демократії та ісламу.

С. Хантінгтон наводить тезу Ернеста Гелнера про те, що «високий рівень культури ісламу наділений низкою рис, як унітаріанізм, етична спрямованість, індивідуалізм, скриптуралізм (узгодженість з Біблійним вченням – С.М.), пуританізм, егалітарне неприйняття посередності і

ієрархії, відносно незначний вміст магії», які, на його думку, цілком відповідають вимогам демократії [5; 214].

Одночасно іслам заперечує будь-які відмінності між релігійною і політичною спільною. Так між Цезарем і Богом немає рівноваги, і політична участь демаркується релігійною належністю.

«Фундаменталістський іслам вимагає, аби в мусульманській країні політичні керівники були практикуючими мусульманами», і більше того «шаріат має бути вирішальним чинником у визначенні, або, принаймні, перегляді і затвердженні всієї урядової політики»[5; с.215].

Таким чином, робить висновок С. Хантінгтон, ісламська доктрина містить як елементи, що вкладаються в демократичні рамки, так і ті, що йдуть в розріз із нею.

Єдиною мусульманською країною, зазначає С. Хантінгтон, що протягом тривалого часу зберігає відданість демократичній системі, є Туреччина, в якій Мустафа Кемаль Ататюрк заклав підвалини сучасної держави західного зразка.

Єдина ж арабська держава, що впродовж значного періоду підтримує демократичну форму правління – Ліван.

Однак щодо демократичності цих двох країн можна висловити деякі зауваження.

Успіх демократичного досвіду Туреччини не був завжди бездоганим, його затьмарювали військові акції, до яких ця країна вдавалася час від часу. Демократію у Лівані вирізняють олігархічні риси, до того ж від 40 до 50% населення країни є християнами.

В зв'язку з цим постає питання: чи є демократія плодотворною лише на західному політичному ґрунті, а чи здатна прорости в умовах іншого соціогуманітарного контексту? Коли так, то які передумови для цього потрібні?

На наш погляд, основне, від чого залежить здатність демократії прижитися в конкретній країні, це – суспільне тло цієї країни. Для того, аби воно відповідало демократичним критеріям, індивідам, суспільним групам, що його утворюють, має бути властивий дух толерантності, позитивного ставлення до різноманітності, визнання і любові до кожної одиниці людського соціуму.

Суспільствам, які є внутрішньо поділені, - особливо якщо цей поділ спричинив міжгрупові тертя, внутрішньосуспільні конфлікти, - буде важко настроїтись на демократичний лад. Коли кожна з ворогуючих сторін не використовуватиме виключно демократичні правила і процедури для боротьби одне з одним, стабілізувати ситуацію зможе швидше авторитарний керманіч, доступними йому засобами примусу.

Приклад – колишня Югославія. Диктаторський режим Йосипа Броз Тіто заморозив конфліктний потенціал, що походив від гетерогенного суспільства, де здавна визріли міжетнічні та міжрелігійні протистояння. Натомість демократизація надала другого дихання між груповій напрузі.

Це свідчить – окрім відповідної суспільної настроєності, і особливо в разі її відсутності, необхідна благодійна спрямованість урядів, їх сконцентрованість на забезпечення системи, сприятливої для суспільного розвитку, і ще – мудра економічна політика.

Останнє - інший, надзвичайно важливий аспект розвитку демократії, - оволодіння певним рівнем матеріального благополуччя. Країни, в яких тривалий час функціонує демократія, сягнули високих показників економічного зростання. Для пересічних громадян саме цим чинником вимірюється успішність демократії в їх країні. Звідси випливає закономірність: в демократичних країнах люди – заможні і навпаки.

Однак, чи є демократія умовою, а чи радше наслідком економічного розвитку – аналіз не дає однозначного розв'язку. Вирішувати це питання все одно, що розмірковувати над тим, що первинніше – курча чи яйце. Кожен конкретний випадок є унікальним, і відповіді будуть різними.

Західний досвід демонструє одночасне розгортання демократичних і економічних складників суспільного поступу, їхнє поступове взаємодоповнення. Особливо плавно воно проявилось в історії англійської демократичної моделі.

Ф. Закарія подає з цього приводу думку Вольтера: збагативши англійських громадян, комерція допомогла їм здобути свободу, яка, в свою чергу, сприяла подальшому розвитку комерції. Її підкріплює міркуванням, яке висловив французький абат Койе – замість того, аби заохочувати декадентські настрої дворянства, англійський уряд допоміг достойному середньому класу, - дорогоцінній частині нації.

Річ у тому, що міцний середній клас є основою демократичних країн. Свідчення того, що він сформований, - низьке співвідношення між відсотком дуже заможних громадян та відсотком незаможних.

Сам Ф. Закарія так підсумовує цей зв'язок: вільні ринки створили придатні умови для збагачення середнього класу, який згодом посприяв зміцненню свободи. Це мало вигляд своєрідної кругової поруки [2; 40].

Приватна власність була захищена, вільне підприємництво процвітало; і хоч свобод на практиці було менше, ніж у теорії, порівняно з іншим світом Захід справді був «територією свободи» [2; 43].

Проте останнім часом закономірність цю піддають сумніву. Безперечно, такий порядок притаманний західним суспільствам. Вони мали достатньо часу, аби демократичні традиції в них усталилися, і демократична форма врядування розгорнулася в повній мірі. Результат цього – високі соціальні стандарти, відповідно – матеріальний достаток переважної більшості громадян. Зворотня ж перспектива, - багаті країни – демократичні, - не є така однозначна. Саме це підтверджують Азійські тигри, Китай, які не мають точок доторку із ліберальною демократією, однак виконали і навіть перевиконали її економічну складову.

Для суспільств Заходу нині надзвичайно актуальними є пост матеріальні цінності: соціальна рівність, захист навколишнього середовища, культурний плюралізм і самовираження.

Зовсім іншою є картина у країнах «третього світу», а також в постсоціалістичних: в них на порядку денному все ті ж, вже пройдені Заходом, матеріальні пріоритети. Втім поступово на них накладаються й ті, що характерні для Заходу. Залізної зависи, яка б стримувала потік модернізації, вже немає, інформація вільно розповсюджується світом, проникає в суспільства, справляє вплив на різні частини суспільного життя. «Зараження» ідеями відбувається дуже швидко.

Ступінь поширення модерних тенденцій залишається тут поки що не значним, та темп, з яким він зростатиме у майбутньому, може перевершити найоптимістичніші прогнози.

І саме економічних питань наявний в молодих демократіях політичний режим вирішити не може. Зберігається шалена суспільна градація, вкрай нерівномірно відбувається перерозподіл благ. Разом з цим залишаються не виконаними класичні ліберальні положення: справедливе судове слідство, відповідальність обраних керівників, свобода слова. Людина не є захищеною: ні в правовому, ні в соціальному, ні в гуманітарному плані.

Такий стан речей ставить питання про можливість альтернативних демократії шляхів суспільного розвитку.

Можемо зробити висновок: суспільний поступ, як і розвиток демократії, залежить від унікального співвідношення чинників, що складається на певний момент в конкретній країні або у регіоні. Проявитися і стати вирішальними для забезпечення успіху можуть історичний досвід, культура, передовсім політична, досягнутий рівень економічного, науково-технічного потенціалу, політична орієнтація і воля еліти, а також наявне коло питань порядку денного. Одні чинники стимулюють інші.

У демократії, в найповнішому її прояві, завжди будуть переваги перед іншими формами політичного режиму. Досить точно їх окреслив Ю. Давидов. Тож на закінчення подамо фрагменти з його статті «Демократія, демократизація і проблеми війни і миру», які, як вважаємо, вичерпно пояснюють ці переваги: демократії мають більш глибоке соціальне і гуманітарне коріння в суспільстві, ніж правління за інших режимів; взаємовідносини між суб'єктами – особистістю, суспільством, державою – будуються на правових нормах поведінки, законах, традиціях, прецедентах...; це робиться не тільки в силу засобів примусу (влади), але й тому, що це зручно і в кінцевому підсумку вигідніше самому суспільству...; ліберальна демократія робить суспільства більш життєрадісними і динамічними, направляючи їх енергію на створення, а не на руйнування. «Суспільство, що сповідує демократію, - зауважив Л. Давилов, - засноване на реформізмі, компромісі, консенсусі».

Тож є підстави завдяки вказаним рисам очікувати впевненого просування демократії у майбутньому.

1. Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. под ред. М.В.Ильина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003
2. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. М: Научно-издательский центр «Ладомир», 2004
3. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала, «Києво-Могилянська академія», 2005
4. Ревель Жан-Франсуа. Відживлення демократії. Київ: Критика, 2004
5. Comparative Politics: Annual Editions. 1993/94
6. Zintl R. Global Democracy, Sovereignty, Power Relationships